

Інфраструктура та виробнича діяльність підприємств легкої промисловості Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.)

В.О. Левицький

*Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
levior@ukr.net*

Ключові слова:

легка промисловість, експорт, ринок, сировина, фабрика, технічний прогрес.

У статті висвітлено питання територіального розташування, виробничої діяльності та матеріально-технічного забезпечення підприємств легкої промисловості українських губерній в другій половині XIX – на початку XX ст. Охарактеризовано основні публікації з проблематики, якій присвячується означена стаття; проаналізовано джерела постачання сировини для українських фабрик і заводів. В дослідженні зосереджено увагу на процесах капіталізації та економічній політиці Російської держави щодо легкої промисловості. Визначено вектори технічного розвитку фабрик і заводів внаслідок наукових досягнень та напрямів збуту продукції підприємств на зовнішньому та внутрішньому ринках. Вивчено роль підприємців та робітників у розвитку галузей легкої промисловості. Представлено загальну картину стану виробничої діяльності окремих підприємств галузей легкої промисловості. Висвітлено процес переходу промисловості від мануфактурного до фабричного виробництва та її вплив на економічний розвиток краю. Підкреслено, що, не зважаючи на важливість та актуальність, проблема вичерпно не розкрита в історичній літературі.

The development and manufacturing activity of the enterprises of the light industry in the Over Dnieper Ukraine in the second half of XIX – early XX century

V. Levytskyi

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University

Key words:

light industry, export, market, raw materials, plant, technical progress.

The article highlights the industrial development of the enterprises of the light industry in the Ukrainian provinces in the second half of the XIX – early XX century, it was shown the location of the enterprises of this branch. It was given the reference to the main publications devoted to this topic. It was analyzed the sources of the supply of the raw materials for the Ukrainian factories and plants. The attention was paid to the processes of capitalization of the light industry in the region. It was determined the vectors of the technical development of the factories because of scientific achievements and the directions of the products sales of the enterprises on the external and internal markets. It was explored the role of the engineers, entrepreneurs and workers in the development of the light industry. It was shown the process of transition from manufactory to factory production and the industry influence on the economic development of the region. It was emphasized that in spite of the importance and urgency of the problem it isn't revealed in the historical literature. During our study, it was found that the number of the workers, textile and leather enterprises were decreased, and also the volume of production was decreased too, but not to the same extent as the first two indicators. It is obvious that there was a one-time process of the concentration and the mechanization of the production and the growth of the labour productivity on this basis. It should be noted that a group of fibrous processing plants did not receive significant development in Ukraine. Ukraine's demand for wool, cotton and other products was satisfied with the production of the enterprises located in other parts of the Russian Empire. Only in Klyntsi a powerful center of cloth industry was formed in Ukraine. Intensive processes of the development of the cloth industry were promoted to its concentration.

Питання, що стосуються розвитку підприємств легкої промисловості, безпосередньо пов'язані з їх територіальною локалізацією, виробничою діяльністю та матеріально-технічним забезпеченням. Динаміка та обсяги виробництва промислових підприємств перебувають у залежності від її технічного забезпечення. Тому для характеристики соціально-економічного розвитку суспільства у той чи інший період його історії, необхідно враховувати організацію виробничого процесу, масштаби й форми виробництва, а також технічний розвиток підприємств легкої промисловості, що відігравала важливу роль в економічному житті держави. На сучасному етапі розвитку національної економіки важливого значення набувають дослідження виробничої діяльності підприємств, в основі якої лежать особливості становлення та розвитку підприємств легкої промисловості.

Проведені в 60-ті рр. масштабні реформи надали всеохоплюючий вплив на економічне життя Російської імперії в цілому та українських губерній зокрема. Глибокі зміни в пореформений період відбулися і в промисловій сфері. Це зумовило інтерес дослідників серед яких варто відзначити видання П. Спаського [1], наповнене багатим фактичним матеріалом, де вказуються основні чинники розвитку промисловості, в першу чергу такі як митна та податкова політика, ринкова кон'юнктура. Темою наукових зацікавлень К. Пажитнова була історія становлення та розвитку текстильної промисловості [2]. Проаналізувавши широку джерельну базу, автор розкрив видову різноманітність галузей легкої промис-

ловості, їхню географічну локалізацію, технічне становище, соціально-економічну діяльність підприємств. У монографії О. Нестеренка [3] висвітлюється комплекс питань про розширення і зміцнення промислового та торговельного розвитку України в XIX ст. Зокрема автор досліджує легку промисловість України в системі всеросійської, значну роль українських губерній у промисловому виробництві імперії. Велику увагу приділено українській внутрішній та зовнішній торгівлі сировиною для легкої промисловості та її продукцією. І Бубін проаналізував становище легкої промисловості України в дореволюційний період [4]. У праці Ф. Євгенєва [5] подана детальна і ґрунтовна інформація щодо промислового розвитку, технічного забезпечення найпотужніших підприємств легкої промисловості українських губерній – клинцівських текстильних фабрик, що дає уявлення про господарську діяльність суконних фабрик. Наведено достатньо даних для того, щоб оцінювати розміри цих підприємств та обсяги виробленої ними продукції.

Завдання дослідження полягають у висвітленні та аналізі питання мережі поширення фабрик і заводів легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії в середині XIX – на початку XX ст. та їх продуктивності, з'ясуванні можливостей виробничих ресурсів, машинізації та прибутковості підприємств.

Зміни, що відбулися в розміщенні та обсягах вовняної промисловості в українських губерніях в кінці XIX ст. у порівнянні з 1859 р., тобто після закінчення кріпосницького періоду, можна простежити в таблиці 1.

Таблиця 1. Розміщення підприємств вовняної промисловості в українських губерніях в 1859 та 1890 рр. [2, с. 151–152].

Губернії	Кількість підприємств	Кількість робітників	Кількість підприємств	Кількість робітників
	1859 р.		1890 р.	
Волинська	42	680	6	299
Катеринославська	1	180	–	–
Київська	8	1500	3	116
Подільська	65	820	28	679
Полтавська	10	2375	–	–
Таврійська	1	40	–	–
Харківська	12	2450	3	686
Херсонська	15	3200	2	179
Чернігівська	28	4130	9	2500
Разом	182	15375	51	4459

Зменшення обсягів вовняної промисловості зумовлювалося, головним чином, безпосередньою дотичністю та конкуренцією з боку промисловості Царства Польського, що розвивалася швидкими темпами та закриттям поміщицьких фабрик, на яких в дореформений період застосовувалася малоефективна примусова праця. Панівне становище на всеросійському ринку займали фабрики, розташовані в Лодзі, що за 35 років (з 1866 по 1900 рр.) обігнали за кількістю фабрик і сумою виробництва навіть Московську губернію (відповідно 141 і 266 фабрик та 60 688 і 74 705 тис. крб.).

Серед виробництв з обробки вовни найбільшої уваги в Україні заслуговує суконна промисловість, що поступово занепадала. Найбільше суконних підприємств було на Поділлі, а найбільше вироблено продукції на Чернігівщині. Якщо в середньому робітників на одне підприємство в 1885 р. припадало на Волині приблизно 11, на Київщині – 24, на Поділлі – 10, то на Чернігівщині – 187; вироблялось продукції на одному підприємстві в 1885 р. на Волині – на 3886 крб., а на Чернігівщині – на 171 895 крб. [3, с. 171]. Отже, переважна більшість виробництва сукна припадала на Чернігівщину. Саме тут були зосереджені найбільші фабрики, на яких працювали кадрові промислові робітники.

Окрім технічної реконструкції діючих суконних підприємств коштом місцевих купців у Клинцях Чернігівської губернії відкриваються нові. Так, в перше пореформене десятиліття до ладу стали фабрики І. Машковського (1861 р.) та Р. Самикова (1869 р.). Переходу суконних фабрик до прогресивного виробництва певним чином сприяла поразка Росії у Кримській війні. Перед урядом Російської імперії постала гостра потреба в повному переоснащенні армії, зокрема створенні обмундирування нового типу. Законами від 1856 р. та 1866 р. великі суконні підприємства залучалися до постачання продукції на потреби Військового міністерства [1, с. 23]. Держзамовлення отримували ті з фабрикантів, суконні тканини яких відрізнялися найбільшою якістю. Це вимагало від клинцівських купців постійного удосконалення виробничого устаткування. Паралельно з налагодженням купецтвом Клинців умов для технічної модернізації на своїх суконних фабриках зростала і якість їх продукції. Підприємства помітно урізноманітнили її асортимент. Успішно випускалися високоякісні гладкі сукна різних кольорів та сортів, у тому числі шинельна і приладова суконна тканина, драп, вовняна вата, сатин тощо. Замість колишніх армійських сукон із простої вовни для обмундирування

армії нове устаткування дозволяло виробляти неворсовані сукна з мериносової вовни (тонкорунна вовна білого кольору). Головними споживачами продукції клинцівських суконних фабрик продовжували залишатись військове відомство та заможні селяни й міське населення (переважно фабричні робітники) [2, с. 141].

Наприкінці XIX ст. суконні фабрики Чернігівщини перетворилися на великі капіталістичні підприємства, що доводять зіставлення їх загальної виробничої діяльності. Незважаючи на зменшення кількості таких підприємств з 14 до 6 упродовж 60–90-х рр. їх виробництво зросло в 2,6 рази, в 3,1 рази підвищилась потужність фабрик (з 835 560 до 2 млн. 500 тис. аршин сукна). Частка клинцівських фабрик у валовій продукції суконного виробництва Російської імперії зросла в 1,5 рази [5, с. 52–57].

На Київщині в 1869 р. працювала П'яковська суконна фабрика, що належала поміщику Понятовському. Річне утримання її становило 2180 крб., працювало 26 робітників, майстрів – 22. За рік було вироблено сукна сірого на 500 крб., салфеток сірих для цукрових заводів – 6000 шт. на 3480 крб. Таганчанська суконна фабрика Понятовського в 1869 р. в процесі виробництва споживала: вовни митої – 2909 пудів на 73 965 крб., фарб і різних матеріалів – на 51 079 крб., дров – 1037 кубічних сажених на 13 084 крб., всього – на 138 128 крб. На ремонт фабрики витрачено 7922 крб. Вироблено було: сукна різних сортів на 185 454 крб., сатину – на 3391 крб. драпу – на 15 994 крб. тощо, всього – на 211 034 крб. На фабриці працювало майстрів – 33 чоловіки, строкових робітників: чоловіків – 179, жінок – 54, дітей – 58. Заробітна плата майстрам за рік становила від 34 до 80 крб., строковим робітникам: чоловікам – від 32 до 92 крб., жінкам – від 27 до 40 крб. Дітям нічого не платили, вони працювали лише за харчі та одяг. Товари фабрика збувала через купців московських, харківських, чернігівських, київських, бердичівських та інших, а також на місці [6, арк 71–73, 147].

У дореформений період у суконній промисловості Правобережної України переважали поміщицькі мануфактури. Їх розквіт припадав на першу третину XIX ст. Однак у 50-х рр. XIX ст. вони витісняються купецькими фабриками, що відрізнялися від поміщицьких використанням вільнонайманої робочої сили, вищим рівнем техніки, застосуванням передових технологій, тісним зв'язком з ринком. У Волинській губернії з 10 поміщицьких сукновалень, що існували в 1832 р., на 1861 р. залишилось лише 2 [7, с. 64, 66].

У пореформений період простежується зменшення кількості суконних фабрик у Волинській губернії. Якщо в 1859 р. їх налічувалось 65, то в 1884 р. – 42. Така тенденція призвела до скорочення виробництва у цій галузі. Так, в 1879 р. річний обсяг продукції суконних підприємств становив 382,3 тис. крб., а в 1889 р. – 157,6 тис. крб. Місцеве сукновиробництво не витримувало конкуренції з іноземними товарами, навіть фабрика в м. Славуті князя Р. Сангушка, якій належала першість у цій галузі, значно скоротила випуск продукції. Фабричний інспектор Київського округу доповідав, що 1886 р на цій фабриці не працювали ткацькі, чесальні, валяльні й ін. машини. Середній заробіток за день складав: чоловіків – 60 коп., жінок – 27 коп., підлітків – 22 коп. і малолітніх – 15 коп. У 1913 р. обсяг виробництва Славутської фабрики становив 50 тис. крб., у с. Сивках – 50 тис. крб., а в с. Михлі – 20 тис. крб. На Славутській фабриці поряд з виробництвом сукна виготовляли шарфи, ковдри, хустки тощо. Статистичні дані свідчать, що у пореформені роки чітко визначилась безперспективність поміщицького суконного виробництва, яке поступово скорочувалось, а згодом зникло, не витримавши нових умов капіталістичної конкуренції з купецькими фабриками, за рахунок яких зростало виробництво відповідної продукції. Так, з 1884 р. до 1912 р. кількість фабрик зменшилася майже вдвічі, однак об'єм їх виробництва зріс на 2,1 млн. крб. [8, с. 87].

Найкращим періодом для найбільшого центру суконного виробництва в Дунаївцях Подільської губернії вважають 1878–1879 рр., коли на 54 місцевих фабриках вироблялося щорічно 40 тис. штук сукна по 30 аршин у штуці на суму до 1,5 млн. крб. У 1892 р. вартість виробленої продукції становила 406 600 крб. Переважна більшість фабрик виготовляла тонке сукно досить хорошої якості. Серед коростишівських фабрик найкращі показники демонстрували підприємства Р. Арнгольда та В. і Р. Гроссів, вартість виробленої ними продукції становила по 9800 крб. Крім простого сукна, виготовляли шалі, шарфи, бурки, трико, шевйот. У 1892 р. вартість виробленої продукції на фабриках була різною – від 100 аршин сукна вартістю 50 крб. на фабриці селянина Г. Ланге до 9000 аршин сукна вартістю 4500 крб. на фабриці купця К. Брокера. На Волині у м. Рожище у 1870 р. прусський підданий К. Тонн заснував фабрику, на якій у 1892 р. виготовлено 15300 аршин тонкого простого сукна вартістю 15 600 крб. Від 1882 р. в селі Ємільчин Новоград-Волинського повіту функціонувала суконна фабрика К. Біншінга потужністю 450 аршин

сукна на рік, а її річний прибуток складав 9000 крб. [9, с. 18].

В 1881 р. на Глушківській текстильній фабриці працювали 707 осіб, заробітна плата яких була до 5 тис. крб. в місяць і продуктивність підприємства становила 44 тис. аршин сукна. Спостерігалось також розширення асортименту продукції. В 1881 р в там виготовляли тільки одні армійські чорні і сірі сукна, згодом можна бачити вироблення різнокольорових постілок, зимових різнокольорових ковдр і т. п. Фабрика постачала велику кількість сукна Військовому міністерству, при цьому мала виробничі потужності, що дозволяли збувати надлишок продукції на ярмарках в Харкові, Полтаві, Катеринославі. Фабрика мала хорошу репутацію, виготовляла якісну продукцію, продаючи своє сукно за 10 та 20 коп. за аршин дорожче ніж інші виробники [10, с. 91].

Від 1885 р. на фабриці почали виготовляти, поряд з грубими, більш тонкі сукна – драп, трико і сукно сатин. В результаті проведених заходів підприємству вдалося вийти з кризи, проте умови праці продовжували залишатися важкими, а до початку ХХ ст. в зв'язку зі зношеністю машин продуктивність фабрики стала падати. На становищі фабрики позначилися і революційні події 1905–1906 рр. Тут спостерігалися часті заворушення і страйки робітників [11, с. 209–210]. Дана компанія займалася вивезенням капіталу за кордон і не приділяла увагу збільшенню продуктивності підприємства, тому всі її дії не призвели до підйому виробництва. Відомо також, що з 1907 р спостерігалось зниження якості продукції, що випускається на фабриці продукції внаслідок додавання сурогатів в процесі виготовлення сукон, що погіршило ситуацію на підприємстві. Тому, не зважаючи на вдосконалене обладнання, через незручне географічне розташування (70 верст від залізничної станції) і наявності конкурентів, тобто інших фабрик з кращим обладнанням, Глушківська фабрика була в комерційно маловигідною, тому акціонерне товариство мало приділяло уваги її продуктивності та якості товару [10, с. 93].

Канатна промисловість України характеризувалася наступними даними: виробництво продукції на одному підприємстві в середньому дорівнювало в вартісному виразі в 1865 р. – 4893 крб., в 1875 р. – 6953 крб., в 1885 р. – 4329 крб. і в 1895 р. – 1602 крб. В галузі з обробки коноплі і джуту до відкриття в 1899 р. фабрики Південноросійського Товариства, на якій в 1911 р. працювало понад 2000 робітників, у Харківській губернії існувало лише декілька дрібних канатних підприємств з ручною технікою виробництва

і загальною продуктивністю в декілька десятків тисяч карбованців. На початку XX ст. таких дрібних закладів залишилося тільки одне ткацьке, в якому на ручних станках виготовлялися мішки і тому подібні грубі тканини. В цей час на фабриках найбільше перероблялося джуту (близько 250–300 тис. пудів), також близько 200 тис. пудів конопляної пряжі та в невеликих кількостях лляних виробів. Серед продукції були мішки, канати, шпагати, брезенти та інші вироби з коноплі й джуту. За перше десятиліття XX ст. продуктивність цієї галузі промисловості збільшилася від 1318 тис. крб. в 1900 р. до 3504 тис. крб. в 1910 р., тобто більше ніж в два рази. Продуктивність в 1911 р. дещо збільшилася порівняно з 1910 р. [12, с. 10-11].

Одним з найдавніших підприємств канатної промисловості був завод в Одесі. Оброблене конопляне прядиво перероблялося на канати примітивним способом, все виробництво відбувалося на відкритому повітрі. В 1856 р. в Англії для заводу були придбані удосконалені машини. В 1886 р. кінні приводи на заводі були ліквідовані й замінені паровим двигуном. В 1892 р. на заводі провели електрику. Заборонні тарифи запроваджені в деяких країнах перешкоджали збуту продукції заводу. Ввіз до них канатів у 90-х рр. був скорочений [13, с. 16]. Від 1899 р. канатний завод почав виготовляти шпагати для снопов'язалок, шпагат для цукрових мішків і прості мотузки для господарських потреб [14, с. 282]. Одеська джутова фабрика була одним з найпотужніших підприємств легкої промисловості України. Підприємство засноване в 1887 р. англійським акціонерним товариством як бавовняно-джутова фабрика. В 1910 р. її придбало французьке Товариство джутового виробництва в Одесі [13, с. 32].

Лише в окремих випадках створювалися, і то на короткий час, більш-менш великі акціонерні підприємства в полотняному виробництві. Так, наприкінці 1897 р. колезький асесор А. Бродський, титулярний радник В. Ждановський, колезький асесор Г. Розенберг і потомствений дворянин В. Толлі підняли клопотання перед міністерством фінансів про створення акціонерного товариства під назвою «Київське акціонерне товариство прядильного і ткацького виробництва». Товариство ставило своїм завданням будівництво фабрики для виробництва з конопель, бавовни і джуту різної пряжі та виготовлення переважно мішкового полотна, мішків і фільтрпресового полотна. Основний капітал товариства становив 1 млн. крб. У тому ж році цар дозволив заснувати акціонерне товариство. У 1899 р. у Канівському

повіті на Київщині створилося акціонерне товариство «Стеблівське акціонерне товариство прядильного і ткацького виробництва». Організувала його княгиня Лопухіна-Демидова. Основний капітал становив 1 млн. крб. Правління товариства перебувало в Києві [3, с. 165–166].

Необхідно відзначити, що до Першої світової війни легка промисловість, в основному зосереджувалася в найбільших містах і торгових центрах, що диктувалося суто економічними перевагами. Наприклад, Бердичівський шкіряний завод, розташовувався в Київській губернії. Його виникнення 1875 р. та розвиток були продиктовані низкою факторів. Головними з них були: Київський економічний район, з прилеглими до нього губерніями володів значними сировинними ресурсами, крупними лісовими масивами, що були продовженням Полісся. Київський район мав відносно розвинену сітку залізничних доріг і включав у себе суходольну частину Дніпра, а також здавна був крупним торгово-промисловим центром. З урахуванням цих факторів, на долю Київської губернії в 1912 р. припадало 28% всіх заводів, 45% всіх робітників, 28,5% всієї шкіряної продукції українських губерній та 2,3% всіх заводів, 4% всіх робітників, 2,9% всієї шкіряної продукції Російської імперії в цілому [4, с. 33].

Найбільше підприємств з виробництва шкіряних виробів було в Київській, Чернігівській і Херсонській губерніях. Кількість заводів та їх річне виробництво в Київській, Чернігівській губерніях майже однакове: 62 заводи в Чернігівській губернії виробляли на суму 1386 тис. крб., 58 заводів в Київській губернії – на суму 1229 тис. крб. Центрами шкіряної промисловості Київської губернії були міста Київ, Бердичів і Сміла. В Бердичівському повіті був завод Шленкера, де діяло 2 парові машини на 75 к. с. Річний оборот досягав 33 300 виправлених шкір на суму 320 тис. крб. Робітників на заводі – 127 чоловік. При заводі була лікарня на два лікарняних ліжка. Менше за розмірами виробництво в 100 тис. крб. – завод Кобеєца в передмісті Києва. Він мав парову машину на 20 к. с. і 24 робітники, кількість виправлених шкір становила 16 500 штук [15, с. 99].

Таким чином, протягом другої половини XIX – на початку XX століття легка промисловість українських губерній занепадала. Слід відзначити, що все ж група виробництв з обробки волокнистих речовин так і не отримала в Україні вагомego розвитку. Зменшення обсягів вовняної промисловості зумовлювалося, безпосередньою близькістю та конкуренцією з боку промисловості Царства Польського та закриттям поміщицьких фабрик.

Свій попит на вовняні, бавовняні та інші вироби Україна задовольняла за рахунок продукції підприємств, розміщених в інших районах Російської імперії. Лише в Клинцях сформувався потужний центр суконної галузі України. Інтенсивні процеси розбудови суконної промисловості сприяли її концентрації, що позначилось на зростанні потужності усього комплексу, зосередженого у Клинцях. В ході здійснення технічної революції мануфактури в Клинцях та Дунаївцях перетвори-

лися на великі машинізовані фабрики з повною механізацією виробничих процесів. В цілому по Україні технічний переворот у суконній промисловості не був завершений аж до початку XX ст. В канатній промисловості лише Харківський канатний завод і Одеська джутова фабрика були типовими для розвинутого капіталізму підприємствами. Вовномийна промисловість продовжувала відігравати значну роль завдяки підприємствам у Харківській губернії.

Джерела та література

1. История торговли и промышленности в России: в 3 т. – Т. 3: Мануфактурная промышленность / Под ред. П. Х. Спасского. – Т. 3: Легкая промышленность. – СПб., 1914. – 382 с.
2. Пажитнов К.А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Шерстяная промышленность / К.А. Пажитнов. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 364 с.
3. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. / О.О. Нестеренко. – Ч. 2: Фабрично-заводське виробництво. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 580 с.
4. Бубин И.В. Легкая промышленность Украины в условиях НЭПа (1921–1925 гг.): дисс. ... канд. истор. наук 07.00.02 / И.В. Бубин. – К., 1994. – 176 с.
5. Евгеньев Ф. Сто лет клинцевской шерстяной промышленности / Ф. Евгеньев. – Клинцы: Объединение «Клинцовская печать», 1926. – 165 с.
6. Центральний державний історичний архів України в м. Київ. – Ф 442. – Оп. 102. – Спр. 228.
7. Гордуновський О.М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України: перша половина XIX ст. / О.М. Гордуновський // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 61–71.
8. Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О.А. Буравський – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. – 168 с.
9. Дребот В. Вклад німців у розвиток суконної промисловості Правобережної України в XIX – на початку XX ст. / В. Дребот // Матеріали VII Волинської Всеукр. історико-краєзн. конф. Збірник наук. праць. – Житомир: Полісся, 2014. – С. 15–18.
10. Федотова Н.А. Эволюция текстильного производства Курской губернии в 1861–1928 гг.: дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.02 – Отечественная история / Н.А. Федотова. – Курск, 2015. – 260 с.
11. Устав акционерного общества Глушковской суконной фабрики «Преемники Н.С. Терещенко» // Собрание узаконений и распоряжений правительства. Отдел второй. Первое полугодие. – СПб., 1907. – С. 203–211.
12. Опацкий А.Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих / А.Н. Опацкий. – Харьков, 1912. – 141 с.
13. Загоруйко В. По страницам Одессы и Одещины. – Вып. 2 / В. Загоруйко. – Одесса: Одесское книжное изд-во, 1960. – 152 с.
14. Соломонов Б. Очерки развития торгово-промышленных фирм г. Одессы / Б. Соломонов // Южнорусский альманах. – Одесса: Изд-во Ю. Сандомирского, 1899. – С. 280–298.
15. Фабрично-заводская промышленность и торговля России с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской империи. Изд. департ. торговли и мануфактур министерства финансов. – СПб., 1893. – 351 с.